

МУЗЕЙНІ ЧИТАННЯ

Київ 2022

Міністерство культури
та інформаційної політики України
Національний музей історії України
Скарбниця Національного музею історії України

МУЗЕЙНІ ЧИТАННЯ

*Матеріали наукової конференції
«Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки»*

24 грудня 2020 р.

Київ 2022

УДК 93/94+902/4

С 69

Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки». – Київ, Скарбниця Національного музею історії України – філія Національного музею історії України, 24 грудня 2020 р. – К.: ТОВ "Фенікс", 2022. – 206 с.

Редакційна колегія:

<i>відповідальний редактор</i>	Л. С. Ключко
<i>відповідальний секретар</i>	Ю. Б. Полідович
<i>дизайн, верстка, макет</i>	А. Й. Заславський

Збірник «Музейні читання» містить матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки», яку щорічно (з 1993 р.) проводить Музей історичних коштовностей України (з 1.09.2021 Скарбниця Національного музею історії України) – філія Національного музею історії України. Автори статей – співробітники музеїв, науково-дослідних інститутів, університетів розглядають широке коло проблем збереження культурної спадщини, вивчення музейних колекцій та окремих пам'яток ювелірного мистецтва, його сучасних тенденцій розвитку, технологія художньої обробки металу та коштовного каміння, особливості творчості митців-ювелірів на різних хронологічних етапах історії України.

УДК 93/94+902/4

С 69

ISBN 978-966-2523-44-7

© Національний музей історії України, 2022

© Автори статей, 2022

© ТОВ «Фенікс», 2022

**ІВАН ВАСИЛЬОВИЧ БОНДАР (1901–1984): ЖИТТЯ ВІДДАНЕ МУЗЕЮ
(ДО 120-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)**

Життя Івана Васильовича Бондаря (1901–1984) тісно переплелось з історією Національного музею історії України (НМІУ). Його життєвий шлях був складним, але захоплюючим. Син бідного селянина і батрак зробив музейну кар'єру від аспіранта до директора. В переломні моменти історії музею І. В. Бондар завжди опинявся у центрі подій. Він брав активну участь у переїздах музею, будував експозиції, розкопував визначні археологічні пам'ятки, уникнув звинувачень у “шкідництві”, рятував музейне золото під час евакуації до м. Уфи, очолював музей у найскрутніші моменти, воював з німецько-фашистськими загарбниками, потрапив у полон і втік звідти, ховався на окупованій території, піднімав музей з руїн після окупації. Надалі його “тихе та спокійне” життя скромного музейного працівника було повне злетів і падінь. З 1964 р. його доля була пов'язана з Музеєм історичних коштовностей УРСР.

Ключові слова: Іван Васильович Бондар, Всеукраїнський історичний музей, Центральний історичний музей, Київський державний історичний музей, Національний музей історії України.

Діяльність музейника І. В. Бондаря ще недостатньо висвітлена у літературі. У контексті історії ВІМ 1930-х рр. І. В. Бондаря згадує С. І. Білокін (Білокін, б/р). Змістовну біографічну довідку подає Т. М. Себта (Києво-Печерська..., 2016, с. 291–292, 1041–1042). Висвітлюючи питання евакуації музейних дороговцінностей до м. Уфи у 1941 р., діяльність І. В. Бондаря охарактеризувала Ю. Г. Безкоровайна (Безкоровайна, 2016, с. 309–316).

Джерела, що дозволяють висвітлити життя І. В. Бондаря, знаходяться у різних архівах м. Києва. Найбільш змістовними з них є дві автобіографії 1938 р. (ЦДАВО, ф. 166, оп. 11, спр. 372, арк. 1–5) та 1949 р. (НА НМІУ, ф. р-1260, оп. 1-л, спр. б/№). Щоденники розкопок, проведених І. В. Бондарем, зберігаються у Науковому архіві ІА НАНУ (НА ІА НАНУ, ф. ПМК, № 4). Матеріали про післявоєнну діяльність музейника можна знайти в архіві НМІУ.

Іван Васильович Бондар народився 26.11.1901 р. в м. Борисполі¹ у родині бідного селянина Василя Федоровича Бондаря. Велика родина не могла прохарчуватися з невеличкого земельного наділу, тому Івану довелося змалечку працювати батраком. Одночасно з сезонним батрацтвом він вчився у початковій школі, яку закінчив у 1914 р., після чого навчався у Вищій початковій школі м. Борисполя до 1918 р. Продовжував навчання до 1921 р. у гімназії, яку незабаром реорганізували у Соціально-економічну школу. Одночасно з навчанням з 1912 р. до 1920 р. він продовжував працювати батраком та на сезонних сільськогосподарських роботах. Вже з 1920 р. І. В. Бондар розпочав громадську роботу з організації освітньої роботи серед сільського населення, зокрема, у Комітеті

¹ На той час Переяславського повіту Полтавської губернії.

незаможних селян, членом якого був до 1925 р., створював хати-читальні, в одній з них був завідувачем. Вищу освіту він отримав у Київському інституті народної освіти, у якому навчався у 1921–1926 рр. Під час навчання брав участь у роботі семінару підвищеного типу з історії України та семінару при Київському центральному історичному архіві, які очолював О. П. Оглоблін (Яненко, 2015, с. 294). По закінченні навчання І. В. Бондар отримав спеціальність вчителя історії.

Після закінчення університету він кілька років працював вчителем у різних школах, зокрема, 1926–1927 р. у 35-й Трудшколі м. Києва (вчителем-практикантом суспільствознавства); 1927 р. у семирічній школі с. Будаївка² (вчителем суспільствознавства); 1927–1934 рр. у 15-й залізничній семирічній трудшколі с. Клавдієво³ (вчителем суспільствознавства та економічної географії). У 1931 р. викладав економічну географію на Київському медичному робочому факультеті.

Музейна кар'єра І. В. Бондаря розпочалася у 1930 р., коли він вступив до аспірантури Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка (далі – ВІМ), одночасно працюючи в музеї лаборантом (рис. 1). Необхідність у підготовці кваліфікованих музейних кадрів викликала появу такого інституту як музейна аспірантура. Проблему аспірантури ВІМ докладно розглянуто А. С. Яненко (Яненко, 2015, с. 286–299). Аспірантура музею розпочала свою діяльність у 1927–1928 рр. і здійснювала підготовку наукових кадрів⁴ за наступними спеціальностями: археологія, народне мистецтво та історія українського мистецтва. Організовував та керував роботою аспірантури заступник з наукової роботи О. П. Оглоблін. Закінчувалася аспірантура виголошенням промоційної роботи і присвоєнням звання наукового робітника. Значення аспірантури ВІМ високо оцінене дослідниками⁵.

Рис. 1. Бондар Іван Васильович, 1930-ті рр.

² Нині входить до території м. Боярка Фастівського р-ну Київської обл.

³ Нині смт Клавдієво-Тарасове Бучанського р-ну Київської обл.

⁴ У ній навчалися такі відомі археологи як С. С. Магура (1897–1937), К. Ю. Коршак (1897–1937), Н. Л. Кордиш (1902–1996). Серед аспірантів інших напрямків підготовки згадувалися Т. А. Мішіківська, І. М. Снігур, Г. Ю. Стельмах, А. Г. Слюсарський, Я. К. Граніт, Ф. І. Демидчук (Яненко, 2015, с. 287).

⁵ *“Спадкоємність традицій, авторитет вчительства і міжінституціональна кооперація, що були притаманні системі підготовки УСРР, ... забезпечили доволі високий рівень успішності аспірантури ВІМ. (...) Аспірантура ВІМ протягом другої половини 1920-х – на початку 1930-х рр. була дієвим інститутом підготовки наукових кадрів, обізнаних як зі специфікою експозиційної та науково-фондової музейної роботи, так і з актуальними засадами здійснення фахових академічних досліджень”* (Яненко, 2015, с. 296, 297).

У особовому листку І. В. Бондаря вказано, що він навчався два роки за спеціальністю – історик-археолог, також володів німецькою, польською і білоруською мовами. Під час аспірантури він побудував виставку “Гутна промисловість на Україні”, та написав дослідницьку роботу “Історія шкляної промисловості на Правобережній Україні”.

У 1932 р. він брав участь в експедиціях ВУАН та ВІМ по дослідженню історії промисловості та пролетаріату на правобережному Поліссі УРСР (по рудних, порцеляно-фаянсових, скляних та суконних підприємствах). Поліська експедиція була організована О. П. Оглобліним⁶, який на той момент очолював відділ феодалізму ВІМ. Експедиція збирала етнографічні, археологічні, архівні та речові матеріали (Чміль, Шепель, 2018, с. 404).

Закінчивши аспірантуру у 1932 р., І. В. Бондар отримав посаду старшого наукового співробітника Київської обласної інспектури охорони пам’яток культури, де працював до 31.12.1933 р.

1930-ті рр. позначилися чистками та арештами. Про ВІМ виходило багато критичних статей у пресі, яка, за характеристикою С. Білоконя, “нагнітала істерію, вишукуючи ворогів” (Білокінь, 2006, с. 233). По музеях прокотилася хвиля переслідувань носіїв антирадянських поглядів. Так, значна кількість співробітників ВІМ була звільнена директором А. М. Костюченком⁷. У його справі зберігся список звільнених ним “нацдемівців” та троцькістів (загалом 21 особа)⁸. Серед звільнених був завідувач відділу феодалізму – відомий історик П. В. Клименко⁹. За показаннями А. М. Костюченка, він звільнив історика згідно вказівки куратора з НКВС за “націоналістичні погляди” та побудову “контрреволюційної” експозиції (ЦДАГО, ф. 263, оп. 1, спр. 33050фп, арк. 31, 39). Експозиція відділу феодалізму, побудована П. В. Клименком, була розкритикована як така, що заперечує теорію

⁶ Звіт експедиції повідомляє: “В погодженні з ВУАН та ВІМ визначено персонал експедиції, стверджений сектором науки НКО в складі: керівника експедиції – проф. О. П. Оглобліна, наукового секретаря та керівника польової групи – Б. К. Пилипенка, мол. наук. робітників – І. В. Бондаря, Ф. І. Демидчука, Я. К. Граніта, Ф. Я. Кольченка; фотогр. М. П. Галущенко та рекомендованого Геологічним інститутом – асистента Г. А. Білецького. Із зазначеного складу експедиції постійну участь у підготовчій роботі беруть – керівник експедиції та науковий секретар з притягненням до виконання окремих завдань поточної роботи т.т. І. В. Бондаря і Ф. І. Демидчука” (НА ІА НАНУ, ф. ІІМК, № 3, фрк. 9).

⁷ Костюченко Андрій Максимович (нар. 17.10.1902) – директор ВІМ з квітня 1932 р. до 5.11.1934 р. Звільнений з роботи за прийняття на роботу ворожих елементів та не здійснення заходів по очищенню музею від антирадянських та націоналістичних елементів. Був арештований 3.11.1935 р. та засуджений на 3 роки (ЦДАГО, ф. 263, оп. 1, спр. 33050фп, арк. 8, 119, 133, 136; Білокінь, с. 234).

⁸ Згаданий список органами НКВС був визнаний фіктивним, адже підсудному була представлені накази на звільнення згаданих у списку осіб, у яких формулювання причин звільнення було різним (переважно “за власним бажанням”). А. М. Костюченко визнав, що список не відповідав дійсності (ЦДАГО, ф. 263, оп. 1, спр. 33050фп, арк. 51, 125, 144; Білокінь, 2006, с. 235–236).

⁹ Клименко Пилип Васильович (1887–1955) – відомий історик та архівознавець. В 1932–1933 рр. – завідувач відділу феодалізму ВІМ. Репресований у 1938 р., звільнений у 1943 р., реабілітований у 1959 р. (Юркова, 2007, с. 348–349).

імперіалізму і протягує ідею безбуржуазності української нації, затушовує роль селянства у класовій боротьбі, показує на першому плані боротьбу козацтва проти польської шляхти, гетьмани представлені як вожді селянства, замість наголошення на класовій боротьбі (ЦДАГО, ф. 263, оп. 1, спр. 33050фп, арк. 85зв, 90 зв, 107).

Після звільнення П. В. Клименка завідувачем відділу феодалізму ВІМ (з 22.12.1933 р.) призначили І. В. Бондаря. Враховуючи переслідування “класово ворожих” елементів, йому довелося перебудувати експозицію відділу феодалізму у відповідності до нових вимог (ЦДАГО, ф. 263, оп. 1, спр. 33050фп, арк. 85 зв).

У 1934 р. відбулася перереєстрація членів Спілки наукових робітників (СНР) ВІМ (Ковтанюк, Шовкопляс, 1999, с. 13). І. В. Бондар комісію не пройшов через відсутність наукових друкованих праць. Але завдяки заступництву директора А. М. Костюченка його було поновлено у складі спілки і він зберіг наукову посаду¹⁰. Реєстраційна картка І. В. Бондаря повідомляє, що він перебував членом Київської обласної СНР з 1930 р. (ДАКО, ф. 742, оп. 1, спр. 175, арк. 14). У травні 1934 р. було відкрито підготовлену ним нову експозицію (від Київської Русі до кінця XVIII ст.), яка проіснувала лише 2 місяці. Пізніше приміщення було надане виставці, присвяченій Червоній Армії. За свідченням І. В. Бондаря, після завершення виставки робота по організації експозиції не відновлювалася, розпочалася реорганізація музею, яку він сам назвав “шкідницькою” (ЦДАВО, ф. 166, оп. 11, спр. 372, арк. 4). Остання, за його оцінкою, призвела до фактичної ліквідації історичного музею і його переведення на територію Києво-Печерської лаври (далі – КПЛ).

У 1935 р. ВІМ отримав назву Центральний історичний музей ім. Т. Г Шевченка (далі – ЦІМ), і був переведений до Всеукраїнського музейного містечка на території КПЛ.

У зв'язку з реорганізацією у 1.02.1935 р. І. В. Бондаря було звільнено з посади завідувача відділу та переведено на посаду наукового співробітника 1-ї категорії. Йому доручили перевезення колекцій відділу феодалізму до КПЛ. На початку 1936 р. він організував перевезення матеріалів археологічного кабінету ЦІМ.

У 1936 р. І. В. Бондар взяв участь у роботі комісії по передачі до ЦІМ археологічних колекцій Інституту історії матеріальної культури (далі – ІМК). Комісія була створена 1.06.1936 р. за розпорядженням Комітету мистецтв при Раднаркомі УСРР. Вона працювала з

¹⁰ А. М. Костюченко писав: “Дирекція, партгрупа та МК ВІМ вважає цю ухвалу за невірну тому, що згадані товариши Бондар і Демидчук хоть і не мають друкованих науков. робіт, але мають наукові роботи, передані в музейній експозиції, що на нашу думку важить більше звичайної друкованої роботи, оскільки експозиційна робота потребує глибоко наукового Марксовського озброєння з ускладненнями оформлюючого порядку в потрібних для масової роботи формах. (.) Крім зазначеної роботи т.т. Пилипенком, Бондарем і Демидчуком проведено дослідчу роботу великого і актуального для сучасності значення в експедиції ВІМ 1932 р. для дослідження історії промисловості Полісся” (ДАКО, ф. 742, оп. 1, спр. 175, арк. 5).

7.06 до 1.08.1936 р. і мала прийняти всі археологічні збірки, що на той момент зберігалися у корпусі № 19 КПЛ, а також виявити та прилучити до загального зібрання всі археологічні матеріали, розкидані по різних приміщеннях музеїв ВМГ (Радієвська, Сорокіна, Завальна, 2016, с. 183–200).

У 1936 р. в музеї знову був утворений відділ феодалізму, в якому І. В. Бондар зайняв посаду старшого наукового співробітника (з 20.08.1936 р.). Штат тоді складався з нього самого і одного лаборанта. 28.02.1937 р. його призначили тимчасово виконуючим обов'язки завідувача відділу феодалізму, повноцінним завідувачем він став з 8.03.1938 р.

Цей період позначився масовими репресіями, зокрема, проти працівників культури. І. В. Бондаря ця доля оминула, хоча у слідчих справах він неодноразово згадувався як “шкідник” (ЦДАГО, ф. 263, оп. 1, спр. 37201фп, арк. 10), чия діяльність призвела до зриву

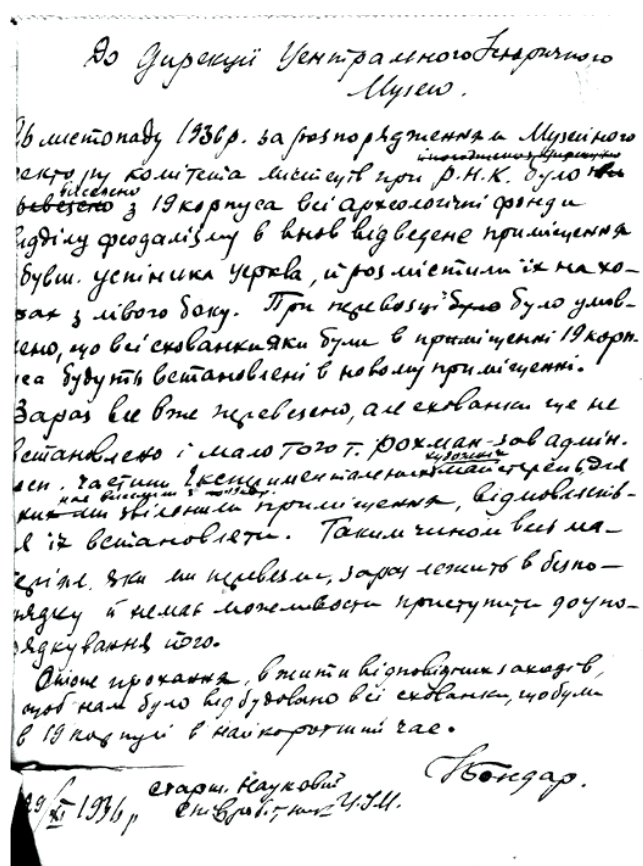

Рис. 2. Службова записка І. В. Бондаря з приводу розміщення археологічних фондів на хорах Успенського собору

термінів відкриття нової експозиції відділу “Київська Русь” у 1937 р. Колишній директор ЦДМ В. А. Грінченко у своїх показаннях спростував “шкідництво” І. В. Бондаря, пояснивши затягування відкриття експозиції відсутністю належних приміщень і ремонтом (ЦДАГО, ф. 263, оп. 1, спр. 36371фп, арк. 64, 136). Крім того, фонди музею весь час переміщували, що не давало можливості розпочати побудову експозиції (ЦДАГО, ф. 263, оп. 1, спр. 36371фп, арк. 245). Зокрема, археологічні матеріали з 19 корпусу КПЛ було переміщено на хори Успенського собору, про що І. В. Бондар доповідав (рис. 2): “12 листопада 1936 р. за розпорядженням Музейного сектору Комітета мистецтв при Р.Н.К. було перевезено з 19 корпусу всі археологічні фонди відділу феодалізму в нов. відведене

приміщення бувш. Успенської Церкви й розмістили їх на хорах з лівого боку. (.) Таким чином весь матеріал, який ми перевезли, зараз лежить в безпорядку й немає можливості приступити до упорядкування його” (НА НМІУ, ф. р-1260, оп. 1, спр. 33, арк. 15–16).

Резолюція зібрання колективу ЦІМ від 14.08.1937 р. повідомляє, що завершення будівництва експозиції відділу “Київська Русь” було заплановане на 1.09.1937 р., відповідальним призначено І. В. Бондаря (НА НМІУ, ф. р-1260, оп. 1, спр. 33, арк. 31). Проте терміни не були дотримані, але, ймовірно, цей відділ експозиції відкрився наприкінці року, що зазначено в акті огляду музею від 28.02.1938 р. (Яненко, 2017, с. 33). Спочатку експозиція розташовувалася у приміщенні лаврської друкарні. До нашого часу збереглися кілька фотографій цієї експозиції (Безкоровайна, Сорокіна, 2018, с. 190, рис. 1; Стрельник, 2003, с. 29), проте в такому вигляді вона проіснувала недовго. У 1939 р. у зв'язку зі зміною структури відділ феодалізму було розділено на дві частини. І. В. Бондар залишився завідувачем відділу “Київська Русь” (з 12.03.1939 р.). Внаслідок чого експозиція була повністю перебудована у корпусі № 6 КПЛ. Путівник по ЦІМ описує саме це розташування експозиції (Центральний..., 1941, с. 18). На 1941 р. була запланована нова реекспозиція, яка, ймовірно, передбачала її перенесення до корпусу № 2. До нашого часу збереглася фотографія, на якій І. В. Бондар розбирає археологічні експонати в корпусі № 2¹¹ (рис. 3). В процесі роботи над експозицією ЦІМ І. В. Бондарем була створена методична розробка, приблизний зразок тематико-експозиційного плану експозиції Давньої Русі, призначена, ймовірно, на допомогу краєзнавчим музеям (закінчена 15.04.1939 р.) (НА НМІУ, ф. р-1260, оп. 1, спр. 25-б).

Рис. 3. Монтаж експозиції відділу “Київська Русь” у корпусі № 2 КПЛ. І. В. Бондар (сидить ліворуч), 1940-і рр.

Музейну роботу І. В. Бондар поєднував з археологічною. Так, у 1935 р. він брав участь у масштабних археологічних дослідженнях князівських будівель у колишній садибі Трубецького. Керував розкопками С. С. Магура. Звіт І. В. Бондаря про розкопки зберігається

¹¹ Негатив зберігається в Науковому архіві ІА НАНУ, опублікований (Яненко, 2017, с. 34, іл. 4; Станиціна, 2017, с. 198–213, Рис. 10).

в ІА НАНУ (НА ІА НАНУ, ф. ПМК/К, № 4). Збереглося фото І. В. Бондаря з С. С. Магурою та іншими учасниками експедиції (рис. 4)¹². Наступного року Іван Васильович брав участь у дослідженнях на території садиби Десятинної церкви. У 1937 р. розкопував могильник по вул. Фрунзе, 75. Матеріали цих розкопок були використані в експозиції. У 1939 р. він копав на горі Киселівці (рис. 5). До нашого часу зберігся написаний І. В. Бондарем опис знахідок з цих розкопок (НА ІА НАНУ, ф. ІА/К, № 5/1).

У 1940 р. І. В. Бондаря відправили до Львова для організації і перебудови музейної роботи. У Львові він працював три місяці і провів розподіл музейних експонатів між музеями та перебудовував експозицію на основі марксизму. Нова експозиція відкрилася в липні 1940 р.

8.10.1940 р. І. В. Бондаря було призначено в. о. директора ЦІМ, на цій посаді він працював до початку війни. В цей період був підготовлений путівник по експозиції, виданий у 1941 р. І. В. Бондар написав у ньому розділ “Київська Русь”(Центральний..., 1941, с. 18–24).

З початком війни перед І. В. Бондарем постало питання як вберегти музейні цінності. Складна та відповідальна сторінка в житті музейника детально висвітлена в газетних публікаціях (Цикора, 1970, с. 6, 4). Разом з іншими співробітниками він готував експонати до евакуації. Джерела надають інформацію про дату пакування 30.06.–5.07.1941 р. (Києво-Печерська..., 2016, с. 20). Ситуація ускладнювалась тим, що на початку війни музею було

¹² Негатив зберігається в Науковому архіві ІА НАНУ, опублікований (Яненко, 2017, с. 101, іл. 50).

видане розпорядження – експозицій не згортати, працювати як завжди, щоб не давати підстав для паніки. Залишалась частина предметів з дорогоцінних металів та каміння (загальною вагою більше пуда), яку необхідно було евакуювати “неофіційно”. І. В. Бондарю нічого не залишилось як діяти на свій страх і ризик. Після того як від “музейного золота” відмовились в банку та не погодились погрузити на баржу разом з іншими цінними експонатами, які направлялись за маршрутом Дніпропетровськ-Харків-Уфа, історичні цінності вночі були упаковані в ящики, а вранці (ймовірно 9.07.1941 р.), на машині перевезені до баржі з майном Академії наук УРСР, завантажені як “ящики з колекціями” і відпливли до Дніпропетровська (Кієво-Печерська..., 2016, с. 20). Таким чином всі предмети з дорогоцінних металів та каміння та унікальні експонати встигли евакуювати.

10.07.1941 р. І. В. Бондаря призвали до Червоної Армії рядовим 1048 полку 289 дивізії. Він встиг взяти участь у військових діях на Правобережній Україні біля с. Степанці¹³, а потім на Лівобережній – в районі Великого Хутора біля Пирятина¹⁴. Під час авіанальоту його було контужено. Тимчасово втративши здатність ходити, Іван Васильович опинився в оточенні, а згодом – у польовому шпиталі. У вересні 1941 р., як зазначено в автобіографії, він потрапив до колгоспниці з с. Засупоївка¹⁵, де прожив сім днів. Звідти І. В. Бондар відправився до м. Борисполя, але був затриманий німцями і відправлений до польового табору. Через п'ять днів, під час перегону полонених до Дарницького табору в районі с. Баришівки,¹⁶ йому вдалося втекти. Потім він дістався до м. Борисполя, а згодом до батьків у с. Клавдієво. На цьому шляху І. В. Бондар заходив до м. Києва. За його свідченнями,

Рис. 5. Г. А. Миколаєнко, М. Г. Коллі та І. В. Бондар (крайній праворуч) на території музею, 1944 р.

3.11.1941 р. він здалеку бачив вибух Успенського собору в КПЛ. *“Дійшовши до Дніпрові переправи, що була зроблена в кількох десятках метрів від бувшого цепного мосту, й тут мене зупинили, зібралась велика кількість народу. Мене цікавило в чим річ, що сталося, що ні з лівого, ні з правого берегу не пускають. Але декому вдалося під пулями все-ж*

¹³ С. Степанці Канівського району Черкаської області.

¹⁴ С. Великий Хутір Драбівського району Черкаської області (знаходиться близько 40 км на південний захід від м. Пирятин на Полтавщині).

¹⁵ С. Засупоївка Яготинського р-ну Київської обл.

¹⁶ Сmt. Баришівка Баришівського району Київської області.

переправитись з правого боку на лівий й от ці люди мені розповіли про те, що робилось в Києві, а саме: по всій території набережної по вул. Кірова й навкруги Лаври стояли німецькі солдати й не пропускали¹⁷. По Києву рознеслася чутка, що Лавру оглядають високопоставлені особи з Німеччини¹⁸. Так чекали всі на лівому березі кілька годин – раптом годин біля 3¹⁹ – почувся неймовірної сили вибух й чорна хмара вкрила київські гори й лаврські купола церков. Клубки чорного диму піднімалися протягом кількох хвилин. Через півгодини я переправився на правий берег, піднявся на гори, підійшов ближче до території Лаври й побачив, що всі будинки й церкви Лаври стоять нерухомо, тільки золотоголавих куполів Успенського собору не стало” (НА НМІУ, ф. р-1260, оп. 3, спр. 2, арк. 11).

В с. Клавдієво І. В. Бондар пробув два роки з листопада 1941 р. до листопада 1943 р. В цей час він сильно хворів внаслідок контузії, заробляв поденною роботою як столяр та кравець.

Після звільнення 7.11.1943 р. с. Клавдієво І. В. Бондар повернувся до Києва. За його спогадами, він насамперед пішов до Лаври і з сумом переконався, що “музею не існувало”. Лише в підвалах колишніх музейних приміщень натрапив на деякі музейні предмети. Наступного ранку Іван Васильович пішов до райкому партії, де отримав мандат, написаний від руки на сторінці шкільного зошита, про те, що йому доручено відбудову експозиції ЦІМ (Цикора, 1970, №251, с. 4).

Після прибуття до Києва заступника наркома освіти І. С. Гуленка було проведено попереднє оформлення музею як установи, призначення тимчасового виконувача обов’язків директора і отримання коштів на поточні витрати (ДАК, ф. р-1260, оп. 1, спр. 6, арк. 61). 10.11.1943 р. І. В. Бондаря було призначено виконуючим обов’язки директора Центрального державного історичного музею (НА НМІУ, ф. р-1260, оп. 1-“л”, спр. 1, арк. 1). 12.11.1943 р. І. В. Бондар видав наказ про призначення співробітників музею.

Одним з перших завдань відновленого музею стала оцінка збитків, нанесених війною. Вже 15.11.1943 р. І. В. Бондар разом з іншими співробітниками обстежив колишні приміщення ЦІМ на території КПЛ, що зафіксували у відповідному акті (НА НМІУ, ф. р-1260, оп. 3, спр. 2, арк. 1). Вони з’ясували, що більшість приміщень музею зруйнована, колекції втрачені, а решта музейних предметів валялася у дворі. Ще один акт про

¹⁷ З листопада вранці були виселені зі своїх домів мешканці Нижньої Лаври та навколишніх будинків у радіусі приблизно півкілометра в районі Верхньої Лаври (Києво-Печерська..., 2016, с. 57).

¹⁸ Києво-Печерську Лавру мав відвідати президент Словаччини Йозеф Тісо у супроводі словацьких та німецьких високопосадовців, журналістів, фотокореспондентів та кінооператорів (див. детально про склад делегації: (Києво-Печерська..., 2016, с. 57–59).

¹⁹ Існують різні варіанти щодо часу вибуху – 12.50, 13.00, 14.30. Спогади І. Бондаря, зокрема, є ще одним доказом на підтвердження часу вибуху о 14.30, який засвідчений в офіційному документі та свідченнях киян (Києво-Печерська..., 2016, с. 59–61).

пограбування музеїв на території КПЛ був складений 3.12.1943 р, комісією, до складу якої серед інших входив І. В. Бондар (Киево-Печерська..., 2016, с. 908–911).

24.03.1944 р. за наказом Наркома освіти П. Г. Тичини директором музею призначено Г. А. Миколаєнко (НА НМІУ, ф. р-1260, оп. 1-“л”, спр. 2, арк. 9). 1.04.1944 р. І. В. Бондаря перевели на посаду заступника директора з наукової частини (НА НМІУ, ф. р-1260, оп. 1-“л”, спр. 2, арк. 13) (рис. 6). Крім того, І. В. Бондар увійшов до складу музейної комісії, створеної 5.01.1944 р., по оцінці збитків, яка підготувала відповідні акти (НА НМІУ, ф. р-1260, оп. 1-“л”, спр. 2, арк. 1).

Рис. 6. І. В. Бондар і В. М. Герус, 1950-ті рр.

30.05.1944 р. було видано постанову № 547 РНК УРСР (ДАК, ф. р-1260, оп. 1, спр. 7, арк. 7; ЦДАВО, ф. 4762, оп. 1, спр. 68, арк. 38) про відновлення роботи Державного республіканського історичного музею (далі – ДРІМ), якому було передано будівлю Київської художньої школи по вул. Короленка, 2 (сучасна вул. Володимирська). Влітку розпочалося перевезення майна до нового приміщення. У автобіографії І. В. Бондар зазначав, що на нього поклали роботу з перевезення музею, яке тривало до кінця 1944 р., тому він приділяв увагу переважно господарським питанням (НА НМІУ, ф. р-1260, оп. 1-л, спр. б/н, арк. 6).

У вересні 1944 р. постало питання про повернення експонатів із Башкирського художнього музею, евакуйованих у 1941 р. Як повідомляє “Золота Одиссея”, місцезнаходження евакуйованих цінностей було спочатку невідоме. Це і могло бути причиною пониження І. В. Бондаря в посаді. Кілька місяців він відсилав листи-запити в різні установи. І тільки через рік надійшов лист з Москви, де сповіщалося про місцезнаходження

експонатів в м. Уфі (Цикора, 1970, № 251 с. 4). 15.09–15.10.1944 р. І. В. Бондар і О. А. Шевцова були відряджені до Уфи (НА НМІУ, ф. р-1260, оп. 1-“л”, спр. 2, арк. 59, 69).

В той самий час І. В. Бондар був матеріально-відповідальним за частину фондової колекції. Зокрема, це були експонати, що залишилися після відходу німців. Експонати були передані у відповідні профільні відділи до 15.12.1945 р. (НА НМІУ, ф. р-1260, оп. 1-“л”, спр. 3, арк. 107). 19.01.1946 р. було створено комісію для розробки інструкції по інвентаризації фондів, до складу якої увійшов І. В. Бондар (НА НМІУ, ф. р-1260, оп. 1-“л”, спр. 4, арк. 6).

Рис. 7. І. В. Бондар і Є. А. Румянцев під час реставрації мизинського браслету, 1959 рр.

Восени 1946 р. до музею повернулися реєвакуйовані експонати з дорогоцінних металів, що раніше перебували у Київській обласній конторі Держбанку, які у 1941 р. були вивезені спочатку до Москви, потім – до м. Уфи. У 1946 р. вони надійшли до Держсховища у м. Москві (Безкоровайна, 2016, с. 310). 3.10.1946 р. І. В. Бондаря відрядили до Москви для отримання музейних цінностей за наказом № 1006 від 18.09.1946 р. Комітету в справах культурно-освітніх установ при Раді Міністрів УРСР (НА НМІУ, ф. р-1260, оп. 1-“л”, спр. 4, арк. 86). У складі комісії І. В. Бондар здійснив у Москві перевірку 41 ящика з музейними цінностями різних музеїв УРСР (ЦДАВО, ф. 4762, оп. 1, спр. 72, арк. 12–13; Києво-Печерська ..., 2016, с. 23).

З 21.09.1946 р. у ДРІМ розпочала працювати комісія по перевірці роботи музею (ЦДАВО, ф. 4762, оп. 1, спр. 75). У висновках комісії робота керівництва музею директора Г. А. Миколаєнко та її заступника І. В. Бондаря була оцінена доволі негативно. Серед недоліків вказувалися як об'єктивні обставини (зокрема, незавершеність ремонту), так і

претензії до співробітників, що працювали при німцях, перебували на окупованій території, або мали “буржуазно-націоналістичні” погляди. І. В. Бондаря було рекомендовано понизити в посаді і перевести на місце головного зберігача фондів. Наслідком перевірки стало кілька звільнень, проте рекомендації відносно І. В. Бондаря були проігноровані, який залишився на своїй посаді. На початку наступного року в музеї розпочала роботу нова комісія, яка проводила обстеження-ревізію 17–28.01.1947 р. Ця комісія, ще менш доброзичлива ніж попередня, також знайшла багато недоліків в роботі, більшість з яких мали об’єктивні причини, продиктовані важкими умовами післявоєнної відбудови. Зокрема, були претензії і до І. В. Бондаря. Так, він був проти взяття на бухгалтерський облік з умовною оцінкою експонатів, що не були закуплені музеєм, а поступали безкоштовно: *“Поступаючі експонати оформлюються актами і беруться на облік, але експонати, що поступають до музею безкоштовно, не всі обліковуються завдяки протидіям з боку заступника директора тов. Бондаря, який вважає, що речі, поступаючі безкоштовно, не повинні оцінюватись і перебувати на обліку в бухгалтерії”* (НА НМІУ, ф. р-1260, оп. 1-л, спр. б/н, арк. 35). Результати перевірки стверджували, що Г. А. Миколаєнко та І. В. Бондар не забезпечили належне керівництво музеєм. За наступною постановою Комітету у справах культурно-освітніх установ від 17.02.1947 р. директора Г. А. Миколаєнко мали звільнити з посади, а І. В. Бондарю винести сувору догану і попередження про можливе усунення з посади.

Керівництво ДРІМ швидко змінювалося, з 28.01.1947 р. до виконання обов’язків директора приступив І. Я. Кирса²⁰, а 25.04.1947 р. директором було призначено А. П. Вікторова²¹. Проте І. В. Бондар продовжував залишатися на своїй посаді.

Надалі, за наказом Комітету в справах культурно-освітніх установ № 553 від 22.10.1947 р. мала бути посилена робота по інвентаризації музейного зібрання. Керувати інвентаризацією усіх музейних фондів призначили І. В. Бондаря (НА НМІУ, ф. р-1260, оп. 1-“л”, спр. 6, арк. 140). Зміна його положення в музеї відбулася з приходом нового директора Г. Я. Полешка²², який приступив до виконання обов’язків з 24.06.1948 р. Колишнього директора А. П. Вікторова було переведено на посаду заступника директора з наукової

²⁰ Кирса (Кирса) Іван Якович – в 1940–1941 рр. був заступником наркома освіти, у 1943–1944 рр. – уповноваженим з реєстрації музейних фондів Наркомосвіти УРСР. 28.01–24.04.1947 р. – директор ДРІМ. Надалі – заступник голови Комітету в справах культурно-освітніх установ та ректор Полтавського педагогічного інституту (Києво-Печерська..., 2016, с. 1085; НА НМІУ, ф. р-1260, оп. 1-“л”, спр. 5, арк. 15).

²¹ Вікторов Андрій Петрович (1903 р. н.) з 25.04.1947 р. – директор ДРІМ. У 1948 р. очолював комісію по розподілу культурних цінностей, що повернулися з Німеччини. Цього ж року переведений на посаду заступника директора музею з наукової частини. Після смерті Г. Я. Полешка став в. о. директора музею (НА НМІУ, ф. р-1260, оп. 1-“л”, спр. 5, арк. 41; Києво-Печерська..., 2016, с. 1051).

²² Полешко Георгій Якович (1890–1950) – з липня 1948 р. – директор ДРІМ. Обіймав цю посаду до 31.05.1950 р., коли раптово помер на очах співробітників музею (Шаповал, 2018, с. 315–325; НА НМІУ, ф. р-1260, оп. 1-“л”, спр. 8, арк. 70).

частини, а І. В. Бондаря – з 1.07.1948 р. на посаду головного зберігача фондів (НА НМІУ, ф. р-1260, оп. 1-“л”, спр. 6, арк. 94, 95).

Після зміни керівництва музею Комітет видав наказ № 470 від 21.07.1948 р. про закінчення роботи по інвентаризації фондів до 1.10.1948 р., а забезпечення своєчасного завершення роботи доручалось головному хранителю І. В. Бондарю (НА НМІУ, ф. р-1260, оп. 1-“л”, спр. 6, арк. 75). Робота з відбудови музею була настільки напруженою, що впродовж кількох років (1943–1949) І. В. Бондар не мав відпустки.

Відповідальну роботу головного зберігача фондів І. В. Бондар поєднував з археологічними дослідженнями. У 1945 р. І. В. Бондар був учасником Дніпровської експедиції під керівництвом М. Я. Рудинського (ДАК, ф. р-1260, оп. 2, спр. 1, арк. 4). Експедиція досліджувала порожисту частину Дніпра, яка стала доступною через руйнування Дніпрогесу. Того ж року він брав участь у дослідженні Переяслава Х–ХІІІ ст. під керівництвом Б. А. Рибаківа. У 1946 р. він працював у київській експедиції під керівництвом М. К. Каргера (НА НМІУ, ф. р-1260, оп. 1-“л”, спр. 4, арк. 69).

11.12.1952 р. І. В. Бондаря перевели на посаду наукового співробітника (НА НМІУ, ф. р-1260, оп. 1-“л”, спр. 10, арк. 3). Комісія передала фонди новому головному зберігачу І. П. Коновалову. Проте вже з 23.10.1954 р. його підвищили до старшого наукового співробітника (НА НМІУ, ф. р-1260, оп. 1-“л”, спр. 13, арк. 131).

Іван Васильович продовжував опікуватись експонатами, що були в свій час евакуйовані до м. Уфи, повернулись до музейної збірки і потребували реставрації²³. Один з таких моментів зафіксовано на фото, де реставратор Є. А. Румянцев, запрошений з Ленінграду у 1959 р., здійснює реставрацію унікального мізинського браслету з бивня мамонта у присутності І. В. Бондаря, на той час ст. наукового співробітника відділу “Київська Русь” (рис. 8)²⁴.

У 15.06–15.07.1957 р. була проведена археологічна експедиція в м. Острозі Ровенської обл. в складі експедиції був І. В. Бондар і науковий співробітник Н. І. Шендрік. Колекція, зібрана під час розкопок, наразі зберігається в НМІУ.

²³ Мізинські вироби з бивня мамонта, як і інші цінні експонати ЦІМ, надійшли до Башкирського державного художнього музею ім. М. В. Нестерова (Себта, 2016, с. 19–22; Радієвська, Себта, Сорочіна, 2018, с. 833).

²⁴ Музей заключив з реставратором Румянцевим Євгенієм Арсенійовичем трудовий договір про здійснення реставрації унікальних виробів з бивня мамонта з Мізинської та Кирилівської палеолітичних стоянок в кількості 27 од. Музей оплатив реставратору роботу, вартість проїзду в купейному вагоні та добові. (Трудовий договір № 6 від 10.12.1959; Акт № 7 від 12.12.1959; Дефектний акт № 8 від 10–15.12.1959; Акт № 9 від 15.12.1959; Протокол № 10 від 18.12.1959; Акт № 11 від 24.12.1959).

Постановою Ради міністрів УРСР від 22.11.1963 р. № 1300 при музеї було створено спецвідділ “Золота кладова” (Старченко, 1999, с. 7). Мета створення визначалась як демонстрація експонатів з фондів музею. Для організації її було виділено корпус № 12 Київського лаврського заповідника (НА НМІУ, ф. р-1260, оп. 1-“л”, спр. 10, арк. 3). Наказом Міністра культури № 378 від 28.12.1963 р. завідувачем була призначена О. Д. Ганіна. (з 8.01.1964 р.) (Клочко, Березова, 2021). Для будівництва експозиції новому підрозділу передавалися експонати з дорогоцінних металів, каміння та нумізматики. Пізніше І. В. Бондаря призначили зберігачем фондів відділу “Золота кладова” з 12.02.1964 р. (НА НМІУ, ф. р-1260, оп. 1-“л”, спр. 10, арк. 14, 48). Розпочалась напружена і відповідальна робота. Так, за час від 14.02 до 1.09 було прийнято 5111 предмет з золота, 6912 предметів з срібла, нумізматичну колекцію в кількості 61718 од. З 15.06 до 1.07 було прийнято 712 експонатів з Інституту археології АН УРСР, а також 1595 експонатів, що надійшли з 17 музеїв України (НА НМІУ, ф. р-1260, оп. 1, спр. 276, арк. 2 зв,3). Фондова робота поєднувалась з науково-експозиційною та організаційними питаннями. Наступного року від ІА АН УРСР було прийнято 301 од. з дорогоцінного матеріалу, 633 од. від Миколаївського музею та приватних осіб. Продовжувалась інвентаризація та фотофіксація матеріалів, що надійшли до “Золотої кладової”, складались інвентарні картки, брались на облік фотонегативи, відбирались експонати для реставрації (НА НМІУ, ф. р-1260, оп. 1, спр. 305, арк. 5–7).

У 1965 р. співробітники відділу О. Д. Ганіна і І. В. Бондар розгорнули активну роботу по вивченню і систематизації експонатів та колекцій з дорогоцінних металів, підготували завдання по виготовленню художнього проекту побудови експозиції, надавали різні консультації художникам і будівельникам, які займалися її проектуванням. В кінці року вони приступили до складання тематико-експозиційного плану (НА НМІУ, ф. р-1260, оп. 1, спр. 263; Клочко, Березова, 2021).

З 1965 р. спецвідділ розпочав функціонування вже як окрема філія, яку у 1968 р. перейменували у “Музей історичних коштовностей України”. З січня 1967 р.

І. В. Бондар став головним зберігачем фондів музею-філіалу. Під час роботи в філіалі він провів велику роботу з приймання та інвентаризації всього матеріалу, на експонати з дорогоцінних металів складав інвентарні картки. Брав участь у підборі експонатів для експозиції і складанні тематико-експозиційного плану.

І. В. Бондар продовжував працювати в музеї до 1978 р. В останній час хворів, був відсутній на роботі, за наказами директора кілька разів доводилось комісійно відкривати

Рис. 8. І. В. Бондар, 1960-ті рр.

сховище для вилучення облікової документації, щоб прийняти на постійне зберігання археологічні експонати з ІА АН УРСР (НА НМІУ, ф. р-1260, оп. 1, спр. 756, арк. 144, 153). Отримавши довідку ВТЕК про встановлення інвалідності першої групи І. В Бондар звільнився з роботи²⁵. Помер Іван Васильович 6.09.1984 р.

І. В. Бондар віддав музейній роботі близько 46 років свого життя. Факти його насиченої подіями біографії цікаві і заслуговують на висвітлення в музеєзнавчій літературі. Не дивлячись на важкі, складні умови життя і праці, буремні події, І. В. Бондар старанно виконував свої обов'язки, неодноразово організовував переміщення музейного зібрання, брав активну участь в археологічних експедиціях, поповнював збірки музею, зокрема археологічну, створював нові експозиції, виставки, надавав методичні поради іншим музейним установам, рятував музейні скарби під час Другої світової війни, відбудовував музей, брав активну участь у створенні Золотої скарбниці України.

Автори висловлюють щиру подяку к.і.н. А. С. Яненко, та Г. О. Станиціній за консультації і надані матеріали.

Джерела та література

- ДАК. – Ф. р-1260. – Оп. 1. – Спр. 6.
- ДАК. – Ф. р-1260. – Оп. 1. – Спр. 7.
- ДАК. – Ф. р-1260. – Оп. 2. – Спр.1.
- ДАКО. – Ф. 742. – Оп. 1. – Спр. 175.
- НА ІА НАНУ. – Ф. ІА/К. – № 5/1.
- НА ІА НАНУ. – Ф. ПМК. – № 3.
- НА ІА НАНУ. – Ф. ПМК/К. – № 4.
- НА НМІУ. – Ф. р-1260. – Оп. 1-“л”. – Спр. 1.
- НА НМІУ. – Ф. р-1260. – Оп. 1-“л”. – Спр. 2.
- НА НМІУ. – Ф. р-1260. – Оп. 1-“л”. – Спр. 3.
- НА НМІУ. – Ф. р-1260. – Оп. 1-“л”. – Спр. 4.
- НА НМІУ. – Ф. р-1260. – Оп. 1-“л”. – Спр. 5.
- НА НМІУ. – Ф. р-1260. – Оп. 1-“л”. – Спр. 6.
- НА НМІУ. – Ф. р-1260. – Оп. 1-“л”. – Спр. 10.
- НА НМІУ. – Ф. р-1260. – Оп. 1-“л”. – Спр. 13.
- НА НМІУ. – Ф. р-1260. – Оп. 1-л. – Спр. б/н.
- НА НМІУ. – Ф. р-1260. – Оп. 1. – Спр. 25-б.
- НА НМІУ. – Ф. р-1260. – Оп. 1. – Спр. 33.
- НА НМІУ.– Ф. р-1260.– Оп. 1. – Спр. 263.
- НА НМІУ.– Ф. р-1260.– Оп. 1. – Спр. 276.

²⁵ За наказом № 134 від 24.11.1978 р. головний хранитель Бондарь І. В. був звільнений “...в зв’язку з встановленням інвалідності першої групи і припиненням роботи. Підстава: Довідка ВТЕК Ленінського району м. Києва № 128700 від 23.XI. 1978 р.” (НА НМІУ, ф. р-1260, оп. 1, спр. 756, арк. 221).

- НА НМІУ.– Ф. р-1260.– Оп. 1. – Спр. 305.
 НА НМІУ. – Ф. р-1260. – Оп. 1. – Спр. 756.
 НА НМІУ. – Ф. р-1260. – Оп. 3. – Спр. 2.
 ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 372.
 ЦДАВО України. – Ф. 4762. – Оп. 1. – Спр. 68.
 ЦДАВО України. – Ф. 4762. – Оп. 1. – Спр. 72.
 ЦДАВО України. – Ф. 4762. – Оп. 1. – Спр. 75.
 ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 33050фп.
 ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 36371фп.
 ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 37201фп.
 Безкоровайна Ю.Г. Доля археологічних коштовностей Центрального історичного музею (1930–1940-ві рр.) мовою документів // Археологія і фортифікація України. Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 2016. – С. 309–316.
 Безкоровайна Ю.Г., Сорокіна С.А. Експозиція відділу “Київська Русь” Центрального історичного музею ім. Т. Г. Шевченка в Києві (1937–1941) // Науковий вісник Національного музею історії України. – Вип. 3. – К., 2018. – С. 175–194.
 Білокінь С. Музей України (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. К., 2006. – 476 с.
 Білокінь С. Словник музейників України (1917–1943 рр.) / (Електронний ресурс) – Режим доступу: <http://www.s-bilokin.name/Personalia/MuseumWorkers/B.html> (дата звернення 30.05.2021 р.).
 Кисво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни. Дослідження. Документи / Упоряд. Т.М. Себта, Р.І. Качан; Відп. ред. Г.В. Боряк; Ред. кол.: О.О. Маврін, Г.В. Папакін, С.В. Пивоваров, В.М. Піскун. НАН України. – К., 2016.
 Клочко Л.С., Березова С.А. Історія Музею історичних коштовностей України в особистостях. Оксана Давидівна Ганіна // Музейні читання. Матеріали конференції "Ювелірне мистецтво – кризь віки". – К., 2021. – С. 7–19.
 Ковтанюк Н.Г., Шовкопляс Г.М. Сторінки історії музею (20–50-ті роки ХХ ст.) // Національний музей історії України: його фундатори та колекції. – К., 1999. – С. 3–24.
 Радієвська Т.М., Сорокіна С.А., Завальна О.М. Мандри археологічних колекцій Національного музею історії України в 1930-х роки // Праці центру пам'яткознавства. – Вип. 29. – К., 2016. – С. 183–200.
 Радієвська Т.М., Себта Т.М., Сорокіна С.А. Документи свідчать: вивезення на захід збірок Крайового музею до- і ранньої історії в Києві у 1943–1945 рр. // Український археографічний щорічник. – К., 2018. – Нова серія. Вип. 21/22. – Т. 24/25. – С. 799–860.
 Себта Т. Києво-Печерська Лавра на початку Німецько-радянської війни та під час нацистської окупації (1941–1943) // Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни. Дослідження. Документи / Упоряд. Т.М. Себта, Р.І. Качан та інші. – К., 2016. – С. 13–92.
 Станиціна Г. “Скарби на склі”: колекція фотонегативів з фондів Наукового архіву Інститут археології НАН України // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 21. – Львів, 2017. – С. 198–213.
 Старченко О.В. Золота скарбниця України // Музейні читання: Матеріали наук. конф. присвяч. 30-річчю з дня відкриття Музею історичних коштовностей України. – К., 1999. – С. 7–15.
 Стрельник М.О. Історичний досвід експозиційної роботи Національного музею історії України (на матеріалах розділу “Східні слов'яни та давньоруська держава Київська Русь”) // Український музей. – К., 2003. – С. 29–36.
 Центральний історичний музей ім. Т. Шевченка в м. Києві. Короткий довідник. – К., 1941. – 56 с.
 Цикора С. Золотая Одиссея. Документальный рассказ // Известия. – 22, 23 октября 1970. – №№ 250, 251. – С. 6, 4.

Чміль Л.В., Шепель Л.Ф. Нові дані про невідомі фаянсові заводи ХІХ ст. на правобережному Поліссі: уривки з праці О. П. Оглобліна “Промисловість Правобережного Полісся в минулому і сучасному” (науковий звіт експедиції за 1932 р. // Археологія і давня історія України. – Вип 4 (29). – К., 2018. – С. 403–412.

Шаповал С.М. Директор державного історичного музею Полешко Г. Я. та його польова книжка № 1/п військового командира 2-ої Донецької стрілецької дивізії військомдива (за матеріалами Наукового архіву Національного музею історії України) // Науковий вісник Національного музею історії України: Зб. наук. пр. – Вип. 3. – Київ, 2018. – С. 315–325.

Юркова О. В. Клименко Пилип Васильович // Енциклопедія історії України. – Т. 4: Ка – Ком. – К., 2007 – С. 348–349.

Яненко А. Археологічний музей Всеукраїнської академії наук. – К.: НКПІКЗ, 2017.

Яненко А. С. Підготовка музейних працівників в аспірантурі Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка у другій половині 1920-х – на початку 1930-х рр. // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип. 8. – Київ; Глухів, 2015. – С. 286–299.

Summary

The life of Ivan Vasiliovich Bondar (1901–1984) was in close connection with the history of the National Museum of the History of Ukraine (NMHU). His life was difficult, but captivating. The son of poor peasant and farmhand, he made the museum career from aspirant to museum director. In the most crucial times of the museum history I. V. Bondar always appeared in the center of events. He took an active part in moving the museum from one place to another, created expositions, took part in excavations of prominent archaeological sites, avoided accusations in sabotage, saved museum gold during evacuation to Ufa, led the museum in most difficult periods of time, fought against German invaders, got in captivity and escaped, hid on the occupied territory, raised the museum from the ruins after the end of the occupation. After that his “quiet and calm” existence of the modest museum worker was full of rise and fall. From 1964 his destiny was closely related to “the Museum of Historical Treasures of USSR”.

Keywords: Ivan Vasiliovich Bondar, the All-Ukrainian Historical Museum, the Central Historical Museum, the Kyiv State Historical Museum, the National Museum of Ukrainian History.